

Д. В. Колодчин, кандидат юридичних наук,
докторант кафедри управління безпеки, правоохоронної
та антикорупційної діяльності ПрАТ «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»

РОЛЬ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ У ЗАПОБІГАННІ ЗЛОЧИННОСТІ В ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СФЕРІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

У статті з'ясовано роль міжнародно-правових стандартів у запобіганні злочинності в пенітенціарній сфері зарубіжних країн.

Охарактеризовано міжнародні правові механізми впливу на злочинність у пенітенціарній сфері зарубіжних країн через призму таких складових: 1) міжнародні стандарти поводження із засудженими та ув'язненими (міжнародні пенітенціарні стандарти); 2) прецедентна практика (рішення) ЄСПЛ; 3) моніторингова діяльність (втілена в моніторингові звіти) ЄКЗК.

Перша група механізму закладає правові передумови й гарантії дотримання прав засуджених і запобігання правопорушенням (у т. ч. кримінальним) у пенітенціарній сфері та, по суті, утворює матеріальний сегмент. Друга й третя групи виступають процесуальними механізмами втілення відповідних стандартів на практиці, в т. ч. шляхом вжиття низки ресторативних (спрямованих на захист і відновлення порушених прав) заходів. Відтак, як ЄКЗК у своїх звітах, так і ЄСПЛ у своїх рішеннях звертають увагу на низку проблем функціонування місць несвободи, з'ясування і вплив на які відіграють роль дієвого антикриміногенного чинника в контексті вироблення ефективних механізмів впливу на злочинність у пенітенціарній сфері зарубіжних країн.

Ураховуючи предметну сферу пенітенціарної кримінології, власне пенітенціарна система може продукувати низку інституційних проблем, що детермінують досліджуваний вид злочинності.

Як випливає з проведеного аналізу, більшість зафіксованих порушень і відповідних криміногенних факторів стосуються матеріально-побутової, медико-санітарної та режимної сфер і пов'язані з такими супутніми чинниками, як: а) недостатнє фінансування системи виконання покарань; б) низький рівень професійної підготовки окремих представників пенітенціарного персоналу; в) зловживання повноваженнями або неправомірні дії з боку співробітників пенітенціарної системи.

Ключові слова: міжнародні стандарти, прецедентна практика, Європейський суд з прав людини, моніторингові звіти, Європейський комітет з питань запобігання катуванням, злочинність у пенітенціарній сфері, запобігання.

D. V. Kolodchyn. The role of international and legal standards in crime prevention in the penitentiary sphere of foreign countries

The article clarifies the role of international and legal standards in crime prevention in the penitentiary sphere of foreign countries.

The international legal mechanisms of influence on criminality in the penitentiary sphere of foreign countries are characterized through the prism of the following components: 1) international standards for the treatment of convicts and prisoners (international penitentiary standards); 2) precedent practice (decisions) of the European Court of Human Rights; 3) monitoring activity (implemented in monitoring reports) of the European Committee for the Prevention of Torture (ECPT).

The first group of the mechanism establishes legal prerequisites and guarantees for observing the rights of convicts and preventing offenses (including criminal ones) in the penitentiary sphere and, in fact, forms a material segment. The second and third groups act as procedural mechanisms for the implementation of relevant standards in practice, including by taking a number of restorative (aimed at the protection and restoration of violated rights) measures. Therefore, both the ECPT in its reports and the ECHR in its decisions draw attention to a number of problems of the functioning of places of imprisonment, the clarification and influence of which play the role of an effective anti-criminogenic factor in the context of the development of effective mechanisms of influence on criminality in the penitentiary sphere of foreign countries.

Considering the subject area of penitentiary criminology, the penitentiary system itself can produce a number of institutional problems that determine the investigated type of criminality.

As it follows from the conducted analysis, most of the recorded violations and corresponding criminogenic factors relate to the material and household, medical and sanitary and regulatory spheres and are associated with such accompanying factors as: a) insufficient financing of the system of execution of punishments; b) low level of professional training of individual representatives of the penitentiary staff; c) abuse of authority or illegal actions by employees of the penitentiary system.

Key words: international standards, precedent practice, European Court of Human Rights, monitoring reports, European Committee for the Prevention of Torture, criminality in the penitentiary sphere, prevention.

Постановка проблеми. Злочинність як суспільно небезпечне явище властива пенітенціарній сфері не лише України, а й зарубіжних країн, що чинить дестабілізуючий вплив на внутрішньосистемні процеси, пов'язані з виконанням/відбуванням покарань в місцях несвободи. Антикриміногенний вплив на таке негативне явище здійснюється через застосування комплексу превентивних заходів загальносоціального, спеціально-кримінологічного та індивідуально-профілактичного характеру.

Варто зазначити, що відповідні заходи мають свою соціально-правову природу, що ґрунтується на нормах як національного законодавства (права тієї або іншої держави), так і на міжнародно-правових стандартах. Відповідні стандарти розробляються і приймаються під егідою загальносвітових (Організація Об'єднаних Націй (далі – ООН)) та регіональних (Рада Європи) міжнародних організацій, мають як обов'язковий, так і рекомендаційний характер, і містять положення не лише пенітенціарного (кримінально-виконавчого) змісту, а й володіють значним кримінологічним потенціалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічну основу написання статті становлять наукові доробки таких учених, як: А. І. Богатирьов, І. Г. Богатирьов, О. І. Богатирьова, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, В. К. Гришук, І. М. Даньшин, Т. А. Денисова, О. М. Джужа, В. М. Дрьомін, О. І. Іваньков, В. В. Коваленко, І. О. Колб, О. Г. Колб, В. Я. Конопельський, І. М. Копотун, О. В. Краснокутський, В. А. Львовчкін, П. П. Михайленко, О. Г. Михайлик, Ю. В. Орел, М. С. Пузирьов, А. Х. Степанюк, Я. В. Стрелюк, В. М. Трубников, С. І. Халимон, О. О. Шкута, І. С. Яковець та ін. Найвні наукові праці розкривають, з одного боку, міжнародно-правові механізми забезпечення прав засуджених до позбавлення волі, а з іншого – теоретико-правові та прикладні засади запобігання кримінальним правопорушенням у місцях несвободи. Водночас кореляція міжнародно-правових стандартів і кримінологічної практики в контексті визначення їх ролі у запобіганні злочинності в пенітенціарній сфері зарубіжних країн у сучасній галузевій юридичній науці висвітлена не повною мірою.

Метою статті є з'ясування ролі міжнародно-правових стандартів у запобіганні злочинності в пенітенціарній сфері зарубіжних країн.

Виклад основного матеріалу. У контексті аналізу міжнародних правових механізмів впливу на злочинність у пенітенціарній сфері зарубіжних країн зазначимо, що проведений порівняльно-правовий (компаративний) аналіз дає підстави відносити до них:

– *по-перше*, це міжнародні стандарти поведіння із засудженими та ув'язненими, або так звані «міжнародні пенітенціарні стандарти»;

– *по-друге*, це прецедентна практика (рішення) Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ);

– *по-третє*, це моніторингова діяльність (втілена в моніторингові звіти) Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (далі – ЄКЗК).

Так, якщо перша група механізму закладає правові передумови й гарантії дотримання прав засуджених і запобігання правопорушенням (у т. ч. кримінальним) у пенітенціарній сфері та, по суті, утворює матеріальний сегмент, то друга й третя групи виступають процесуальними механізмами втілення відповідних стандартів на практиці, в т. ч. шляхом вжиття низки ресторативних (спрямованих на захист і відновлення порушених прав) заходів.

Тому, як ЄКЗК у своїх звітах, так і ЄСПЛ у своїх рішеннях звертають увагу на низку проблем функціонування місць несвободи, з'ясування і вплив на які відіграють роль дієвого антикриміногенного чинника в контексті вироблення ефективних механізмів впливу на злочинність у пенітенціарній сфері зарубіжних країн.

Ураховуючи предметну сферу пенітенціарної кримінології, власне пенітенціарна система може продукувати низку інституційних проблем, що детермінують досліджуваний вид злочинності.

Так, вищезазначені міжнародні організації у своїх підсумкових документах звертають увагу країн, щодо яких відповідні рішення приймаються, так і інших держав (для яких в силу своїх міжнародних зобов'язань такі рішення є імперативними), на такі порушення в пенітенціарній сфері (котрі, за даними нашого дослідження виступають інституційними детермінантами злочинності в пенітенціарній сфері):

– переповненість установ виконання покарань;

– неналежні для засуджених (ув'язнених) кількість та якість продуктів харчування;

– незадовільний стан жилих приміщень;

– незадовільний рівень надання медичної допомоги;

– невинуваті режимні обмеження тощо.

Як випливає з проведеного аналізу, більшість зафіксованих порушень і відповідних криміногенних факторів стосуються матеріально-побутової, медико-санітарної та режимної сфер і пов'язані з такими супутніми чинниками, як: а) недостатнє фінансування системи виконання покарань; б) низький рівень професійної підготовки окремих представників пенітенціарного персоналу; в) зловживання повноваженнями або неправомірні дії з боку співробітників пенітенціарної системи.

Розглядаючи *перший блок* міжнародних правових механізмів впливу на злочинність у пенітенціарній сфері зарубіжних країн – міжнародні стандарти поведінки із засудженими та ув'язненими («міжнародні пенітенціарні стандарти»), варто зазначити, що вони в пенітенціарній і кримінологічній науці класифікуються за різними підставами.

Проведений аналіз низки спеціальних джерел [1; 2] з цього приводу дає нам підстави подати найбільш оптимальну таку класифікацію, яка може бути цілком застосована в контексті нашого наукового пошуку.

1. *За ступенем загальності*: а) загальні універсальні, які відносяться до прав людини взагалі й лише в окремих частинах визначають специфічний стан особистості в системі виконання покарань; б) загальні спеціальні, які приймаються спеціально для регламентації правових відносин або в системі виконання покарань, або в системі кримінальної юстиції взагалі.

2. *За ступенем обов'язковості*: а) положення, які є обов'язковими для національних систем виконання покарань; б) положення, які мають характер рекомендацій.

3. *За джерелами походження*: а) міждержавні угоди (пакти, конвенції), які є обов'язковими для держав, що їх підписали, чи ратифікували; б) норми та принципи, що прийняті міжнародними урядовими (ООН та її робочі органи) або неурядовими організаціями (Міжнародна амністія), які мають, як правило, рекомендаційний характер.

4. *За широтою (територіальними масштабами) дії*: а) загальносвітові; б) регіональні міжнародні норми поведіння з ув'язненими.

5. *Відносно суб'єктів, на яких поширюється їх дія*: а) відносно окремих категорій засуджених (жінки, неповнолітні тощо); б) відносно визначених професійних груп персоналу пенітенціарних установ (лікарі, вчителі тощо).

6. *За предметною сферою*: а) міжнародні стандарти (документи), присвячені регламентації (впорядкуванню) порядку і умов виконання та відбування кримінальних покарань; б) міжнародні стандарти (документи), що визначають ключові засади запобіжної діяльності.

Зрозуміло, що та частина міжнародних пенітенціарних стандартів, які мають загальнообов'язковий характер, імплементовані в національне законодавство зарубіжних країн за механізмом ратифікації. Натомість, ті з них, які ще не є частиною національного законодавства (маючи рекомендаційний характер), можуть використовуватися зарубіжними країнами як своєрідний «резерв» для удосконалення власних пенітенціарних та кримінологічних систем.

У свою чергу, в контексті вдосконалення систем запобігання злочинності (в тому числі в місцях несвободи) та шостої із вищенаведених класифікаційних груп (за предметною сферою) доречним є застосування окремих положень нормативно-правових актів пенітенціарного спрямування (які, втім, мають і відомий антикриміногенний потенціал), а також урахування положень міжнародних стандартів, безпосередньо присвячених запобіжній діяльності.

Так, як показали наші дослідження, найбільший загальносоціальний запобіжний вплив на злочинність у пенітенціарній сфері чинить імплементация окремих міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі крізь призму режиму [3].

Це зумовлено такими факторами:

а) забезпечення прав і свобод засуджених на належному рівні виступає антикриміногенним чинником, оскільки власне систематичні порушення прав людини в умовах несвободи детермінують її кримінально-протиправну поведінку в пенітенціарній сфері (злісна непокоря, напади на адміністрацію, створення організованих злочинних груп з метою протидії режиму тощо);

б) режим виступає, з одного боку, заходом, який порівняно з іншими заходами пенітенціарного впливу (в розумінні вітчизняної термінології – засобами виправлення і ресоціалізації) найістотніше обмежує особисту свободу засуджених під час відбування покарань, а з іншого – саме його засобами вдається здійснювати профілактику та припинення кримінальних правопорушень у пенітенціарній сфері.

Варто звернути увагу, що в зарубіжних країнах, так само, як і в Україні, імплементация міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі є лише першим кроком на шляху реформування пенітенціарної системи [3, с. 216].

На загальносоціальному рівні міжнародні стандарти з прав і свобод людини по відношенню до засуджених значною мірою конкретизовані у Мінімальних стандартних правилах ООН щодо поведіння з ув'язненими (Правилах Нельсона Манделі) [4] та дещо модернізованому регіональному міжнародному правовому документі – Європейських пенітенціарних правилах [5]. Другий документ розглядається як європейський варіант першого документа. Оскільки два зазначених документа базуються на міжнародних стандартах з прав людини загального характеру, саме вони є предметом нашого розгляду.

Міжнародні стандарти загальносоціального рівня орієнтують національні пенітенціарні системи на необхідність дотримання балансу між режимними обмеженнями (спрямованими в тому числі і на запобігання кримінальним правопорушенням в місцях несвободи) і правами засуджених.

Щодо другої підгрупи (міжнародних стандартів, безпосередньо присвячених запобіжній діяльності), до них належать: Декларація про захист всіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведіння і покарання (1975 р.) [6], Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведіння і покарання (1984 р.) [7], Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведінню чи покаранню (1987 р.) [8], Кодекс поведінки посадових осіб по підтримці правопорядку

(1979 р.) [9], Керівні принципи Організації Об'єднаних Націй для попередження злочинності серед неповнолітніх (Ер-Ріядські керівні принципи) (1990 р.) [10] та ін.

У свою чергу, імплементація міжнародних стандартів другої підгрупи має відбуватися на спеціально-кримінологічному рівні запобігання злочинності в пенітенціарній сфері за такими напрямками:

- запобігання катуванню як специфічному виду насильства в пенітенціарній сфері;
- створення дієвих національних механізмів для запобігання катуванням у місцях несвободи;
- дотримання уповноваженими суб'єктами засад законності при здійсненні запобіжної діяльності;
- диференціація заходів запобігання злочинності в пенітенціарній сфері залежно від категорій засуджених.

Щодо *другого блоку* міжнародних правових механізмів впливу на злочинність у пенітенціарній сфері зарубіжних країн – прецедентної практики (рішень) ЄСПЛ, то його запобіжна роль зводиться до того, що Суд на підставі аналізу і тлумачення положень ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [11], власної прецедентної практики, а також моніторингових звітів ЄКЗК здійснює кваліфікацію діянь пенітенціарних адміністрацій країн-членів Ради Європи, що підпадають під ознаки катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання.

У європейській правозахисній і правозастосовній (у т. ч. прецедентній, судовій) практиці об'єднуючим терміном щодо конструкції ст. 3 згаданої Конвенції «катування або нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження або покарання» є «ill-treatment» (або «жорстоке поводження»).

Проведені нами вивчення й уніфікація емпіричних матеріалів за цим напрямом дали підстави виділити такі форми жорстокого поводження із засудженими та ув'язненими в місцях несвободи: 1) фізична жорстокість та її крайня форма – фізичне насильство (побої, удари, поштовхи, опіки, заподіяння болю, зв'язування тощо); 2) психологічна або емоційна жорстокість (образливі, принизливі слова, обзивання, залякування, погрози, грубість, відсторонення від самостійних рішень та ін.); 3) сексуальне насильство і сексуальні домагання; 4) обмеження свободи пересування, фізична ізоляція; 5) експлуатація: економічна, фінансова (незаконне використання фінансів і майна засудженого (ув'язненого) без його відома), нанесення йому матеріальної шкоди шляхом примусу, обману та шахрайства; 6) зневага (відсутність уваги, турботи, ігнорування, недбалість, умисне ненадання предметів першої потреби або догляду, відмова в харчових продуктах, у побаченнях з родичами тощо); 7) обмеження законних прав і свобод засудженого (ув'язненого); 8) передозування або недостатність призначених психофармакологічних засобів.

Саме недопущення вищеописаних випадків у практичній діяльності місць несвободи як зарубіжних країн, так і України, сприятиме загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному запобіганню катуванню як специфічному виду насильства в пенітенціарній сфері.

У свою чергу, щодо ролі цього блоку міжнародних правових механізмів впливу на злочинність у пенітенціарній сфері для України, зауважимо, що окремі аспекти тримання засуджених (ув'язнених) в місцях несвободи Міністерства юстиції України були негативно оцінені ЄСПЛ в рішеннях у справах проти України. Тому нині наша держава як відповідач у справах «Сукачов проти України» [12], «Невмержицький проти України» [13], «Яковенко проти України» [14] тощо за рішенням ЄСПЛ сплачує кошти з державного бюджету як компенсацію заявникам за неналежні умови тримання під вартою.

Водночас, наразі на загальносоціальному рівні запобігання злочинності в пенітенціарній сфері Міністерством юстиції України вживається комплекс заходів щодо створення належних умов тримання засуджених, зокрема, в частині переходу від казарменого до блочного розміщення засуджених та збільшення норми жилої площі на одного засудженого. Це знаходить своє втілення у Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та операційному плані її реалізації у 2022–2024 роках (схвалених розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 р. № 1153-р) [15].

Аналізуючи *третій блок* міжнародних правових механізмів впливу на злочинність у пенітенціарній сфері зарубіжних країн – моніторингову діяльність (втілену в моніторингові звіти) ЄКЗК, варто наголосити, що така діяльність і відповідні звітні документи чинять значний антикриміногенний вплив на злочинність у пенітенціарній сфері в країнах-членах Ради Європи.

Зазначимо, що ЄКЗК, як спеціальний позасудовий механізм контролю у сфері запобігання катуванням у місцях несвободи, створено на підставі Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (1987 р.) [8]. Після оголошення про створення ЄКЗК, у ст. 1 Конвенції передбачено, що цей «Комітет шляхом здійснення інспекцій перевіряє поводження з особами, позбавленими волі, з метою посилення у разі необхідності захисту таких осіб від катувань чи нелюдського або такого, що принижує їхню гідність, поводження чи покарання» [8]. Відповідно до ст. 2, «кожна держава-учасниця Конвенції дозволяє інспектувати Комітету будь-яке місце, яке знаходиться під її юрисдикцією і в якому тримаються особи, позбавлені волі органом державної влади» [8]. З метою реалізації покладених на нього завдань ЄКЗК здійснює інспекції до місць позбавлення волі.

Висновки. Таким чином, у статті охарактеризовано міжнародні правові механізми впливу на злочинність у пенітенціарній сфері зарубіжних країн через призму таких складових: 1) міжнародні стандарти

поводження із засудженими та ув'язненими (міжнародні пенітенціарні стандарти); 2) прецедентна практика (рішення) ЄСПЛ; 3) моніторингова діяльність (втілена в моніторингові звіти) ЄКЗК.

Перша група механізму закладає правові передумови й гарантії дотримання прав засуджених і запобігання правопорушенням (у т. ч. кримінальним) у пенітенціарній сфері та, по суті, утворює матеріальний сегмент. Друга й третя групи виступають процесуальними механізмами втілення відповідних стандартів на практиці, в т. ч. шляхом вжиття низки ресторативних (спрямованих на захист і відновлення порушених прав) заходів. Відтак, як ЄКЗК у своїх звітах, так і ЄСПЛ у своїх рішеннях звертають увагу на низку проблем функціонування місць несвободи, з'ясування і вплив на які відіграють роль дієвого антикриміногенного чинника в контексті вироблення ефективних механізмів впливу на злочинність у пенітенціарній сфері зарубіжних країн.

Список використаних джерел:

1. Іваньков О. І. Міжнародно-правові стандарти у сфері забезпечення захисту прав засуджених до позбавлення волі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2016. 233 с.
2. Краснокутський О. В. Міжнародно-правові механізми забезпечення прав засуджених до позбавлення волі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2019. 200 с.
3. Колодчин Д. Імплементация окремих міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі крізь призму режиму. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 3. С. 216–221.
4. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении обращения с заключенными (Правила Нельсона Манделы): резолюция Генеральной Ассамблеи 70/175 от 17.12.2015. URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Nelson_Mandela_Rules-R-ebook.pdf (дата звернення: 10.02.2024).
5. Європейські пенітенціарні правила: рекомендація № R (2006) 2 Комітету Міністрів держав-учасниць. Прийнято Комітетом Міністрів 11.01.2006 на 952-й зустрічі Заступників Міністрів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text (дата звернення: 10.02.2024).
6. Декларація про захист всіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки і покарання: резолюція 3452 (XXX) Генеральної Асамблеї ООН від 09.12.1975. URL: https://zakon.cc/law/document/read/995_084 (дата звернення: 10.02.2024).
7. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки і покарання: ухвалена Організацією Об'єднаних Націй 10.12.1984 та ратифікована із застереженнями Указом Президії ВР № 3484-XI від 26.01.87. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text (дата звернення: 10.02.2024).
8. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведінку чи покаранню: ухвалена Радою Європи 26.11.1987 та ратифікована Законом України від 24.01.97 № 33/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_068#Text (дата звернення: 10.02.2024).
9. Кодекс поведінки посадових осіб по підтримці правопорядку: резолюція 34/169 Генеральної Асамблеї ООН від 17.12.1979. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/MU79004R> (дата звернення: 10.02.2024).
10. Керівні принципи Організації Об'єднаних Націй для попередження злочинності серед неповнолітніх (Ер-Рядські керівні принципи): прийняті та проголошені резолюцією 45/112 Генеральної Асамблеї від 14.12.1990. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU90377> (дата звернення: 10.02.2024).
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: прийнята Радою Європи 04.11.1950 та ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17.07.97 (редакція від 02.10.2013). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.02.2024).
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сукачов проти України» (Заява № 14057/17) від 30.05.2020 р. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f12#Text (дата звернення: 27.06.2022).
13. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Невмержицький проти України» від 05.04.2005 р. *LIGA360*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO1153> (дата звернення: 27.06.2022).
14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Яковенко проти України» (Заява № 15825/06) від 25.01.2008 р. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_438#Text (дата звернення: 27.06.2022).
15. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 р. № 1153-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 10.02.2024).